

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Пилип і Анна-Марія НАУМ'ЯКИ

УКРАЇНА, 1933 рік. ГОЛОДОМОР

ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї.
СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Харків
«ФОЛІО»
2021

Передмова

Ще у двадцяті роки ХХ століття вождь світового комунізму Йосип Сталін розпочав рішучий наступ на українське селянство. Воно утворювало в той період основний осередок опору політиці колективізації села, запроваджені 1929 року під людиноненависницьким лозунгом «Ліквідації куркульства як класу». Українське селянство становило понад три чверті населення України, на відміну від селянства російського, не було століттями закріпачене, мало свою церкву, свою мову й свою культуру. Замислений наперед і організований наступ спричинив за кілька місяців смерть не менше ніж 4 мільйонів селян — чоловіків, жінок і дітей.

Це масове вбивство «домашньою» голодною смертю з його жахливою простотою й ефективністю підпадає під юридичне визначення геноциду, встановлене Паризькою конвенцією Організації Об'єднаних Націй від 9 грудня 1948 року. Воно стало плодом наполегливої праці польського єврейського юриста Рафала Лемкіна, який уникнув восени 1939 року окупації Польщі Вермахтом і Червоною армією. У 1944 році він уперше запровадив термін «геноцид», виклав концепцію цього явища і визначив його як цілеспрямовані дії з метою повного чи часткового знищення груп населення за національними, етнічними, расовими чи релігійними ознаками.

До таких дій належать:

- вбивство членів групи;
- завдання тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи;
- навмисне створення членам групи життєвих умов, спрямованих на повне або часткове знищення групи;
- дії, розраховані на унеможливлення народження дітей всередині групи;
- насильницька передача дітей цієї групи іншій групі¹.

Всі ці дії вчинялися радянською владою у більш або менш виражений спосіб під час голоду 1932—1933 років в Україні. Рафал Лемкін помер у США 1959 року, залишивши по собі рукопис, в якому дуже чітко характеризував радянську політику щодо України як геноцид, зокрема, маючи на увазі голод 1932—1933² років.

Жертви визначалися за національними — українці — й релігійними ознаками, але, головню, згідно з критеріями, властивими «класовому геноцидові», притаманному комуністичному геноциду³. Ознака «класовий» пов'язана з двома значеннями.

¹ Див.: Raphael Lemkin, *Qu'est-ce qu'un génocide?* Préface Jean-Louis Panné, Paris, Éditions du Rocher, 2008, [текст Конвенції, с. 259].

² Див.: Raphael Lemkin, «Soviet Genocide in Ukraine», in Roman Serbyn, «Holodomor: the Politics and the History of the Ukrainian Genocide», повідомлення на колоквіумі «В пам'ять про Рафала Лемкіна, в 60-ту річницю прийняття Конвенції про запобігання і покарання за злочини геноциду», Польський Інститут міжнародних справ, Варшава 18—19 вересня 2008 р. Опубліковано в Agnieszka Bieńczyk-Missala and Sławomir Dębski (dir.), *Rafal Lemkin, A Hero of Humankind*, Varsovie, Polish Institute of International Affairs, 2010, 320 р.

³ Щодо поняття класового геноциду див.: Stéphane Courtois, «Le génocide de classe: définition, description, comparaison», *Les Cahiers de la Shoah*, № 6, 2002, pp. 88—122.

Перше передбачає, що до критеріїв Конвенції 1948 року додається соціологічний критерій: дії спрямовувалися на соціальні групи як такі. Але складність інтерпретації класового геноциду впливає з його очевидної двозначності, оскільки він мав на меті як соціальні групи, так і національні та/або релігійні групи. Однак ні Ленін, ні Сталін не були расистами та ультранаціоналістами. Сталін переслідував не всіх українців чи всіх поляків, а лише певні групи цих народів. Відповідно, класовий геноцид визначається специфічним критерієм, а саме ідеологічним критерієм, в основі якого лежить радикалізований марксизм і який визначає «класових ворогів», тобто тих, які, на думку комуністичної влади, самим лише своїм існуванням опираються революційній владі. Як відомо, комуністична ідеологія являє собою тоталітарну ідеологію, що ґрунтується на принципі абсолютної несумісності між своїми й ворогами. Таким чином відбувається натуралізація контрреволюційних ворогів як ворогів абсолютних, а отже таких, що приречені на знищення.

Що стосується України, класовий геноцид був спрямований не лише на базову ланку народу — ту частину селянства, яка найбільше опиралася колективізації й стала головною жертвою голоду, але також і на представників культурної та політичної еліти, що піддавалися систематичним «чисткам». «Контрреволюційними» оголошувалися живі сили українського народу: вони протистояли «советизації» й русифікації, що їх їм намагалася нав'язати тоталітарна влада, а та з метою посилення своєї моці та подальшого втілення своїх планів панування не могла обійтися ні без землі, ні без хліба, ні без природних і промислових ресурсів України.

Цей спланований голод, що вилився у класовий геноцид, має розглядатися в ширшому контексті надзвичайно агресивних відносин, встановлених більшовицькою владою з Україною з перших днів свого правління. Після захоплення Леніним та його поплічниками влади 7 листопада 1917 року в Санкт-Петербурзі

більшовицький вождь уже 18 грудня виступив у газеті «Правда» з «Маніфестом до українського народу», написаним такою типовою для комуністів казенною мовою, як її влучно характеризував Джордж Орвелл.

Ленін писав: «Рада народних комісарів іще раз підтверджує право на самовизначення за всіма народами, які пригноблялися царатом і великоруською буржуазією, аж до права цих народів відокремитися від Росії». Але одразу після проголошення цього ліберального й демократичного принципу він вибухає гнівом і звинувачує Центральну Раду, українську націоналістичну асамблею в тому, що «вона проводить двозначну буржуазну політику, яка вже давно виражається в невизнанні Рад і влади Рад на Україні»⁴. Висунувши Центральній Раді ультиматум, він завершує: «У разі неотримання задовільної відповіді на ці питання протягом сорока восьми годин Рада народних комісарів вважатиме [Центральну] Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії й на Україні».

І більшовики негайно організують повстання по всій Україні, а в Харкові проголошують «Українську радянську республіку». Вичерпавши всі аргументи, 9 січня 1918 року Українська Центральна Рада проголошує незалежність України.

У виступі Леніна можна бачити типовий зразок провокаційних дій тоталітарних режимів, які перекладають на своїх ворогів усю відповідальність: оскільки Центральна Рада не підкорилася вимогам більшовицького диктатора, то вважається, що саме Центральна Рада оголосила війну! Так само вчинив і Гітлер з Австрією 1938 року, з Чехословаччиною й Польщею 1939 року. Щодо риторики, то вона цілком відповідає орвелловій характеристиці: в розумінні більшовиків «право народів на самовизначення» означає «покірність більшовицькій владі».

⁴ Lénine, Œuvres, Paris/Moscou, Éditions sociales/Éditions en langues étrangères, t. 26, pp. 379—380.

Після такого вступу не дивно буде бачити, що радянська влада не припиняла гнобити український народ, за винятком середини 1920-х, коли, змушена піти на тактичний відступ стосовно своїх комуністичних революційних цілей, вона вдалася до відновлення приватної власності в селян і «українізації» керівних еліт. Але, починаючи з 1929—1930 років, з переходом до прискореної індустріалізації та колективізації села, Сталін поклав край цим послабленням. Він не тільки спричинив голод шляхом непомірної реквізиції сільськогосподарської продукції, а й організував його: він відрядив на село загони молодих комуністичних фанатиків з міст із завданням «ліквідувати куркулів як клас» і місяцями не дозволяв надавати допомогу селянам, яким було заборонено також залишати їхні села. Паралельно з цим він вдався до чистки комуністичної верхівки та української інтелігенції. Ці поєднані між собою процеси мали на меті «советизувати» як представників еліти, так і народ, шляхом заповнення спустошених голодом сіл російськими переселенцями та переведення російських комуністичних кадрів у знекровлені чистками державні органи.

У 1937—1938 рр. «Великий терор» став для Сталіна нагодою посилити «советизацію» й русифікацію, поставивши на чолі України свого улюбленця Микиту Хрущова, який перед тим відзначився в проведенні терору в Москві. Його прибуття в Київ ознаменувалося прискоренням чисток: всі українські керівники — функціонери компартії, відповідальні урядові працівники, військові командири були репресовані, попри те, що вірно служили московській владі, і з 86 членів Центрального комітету компартії України, обраних у червні 1938 року, лише троє залишалися на своїх місцях рік потому. У 1939 році Хрущов був нагороджений за це орденом Червоного прапора і отримав його в самому Кремлі.

«Містер К» — як його називали західні медіа в 1960-ті роки — тривалий час сприймався як хороша людина, трішки грубуватий, але й такий, що викликав почуття симпатії через те,

що на XX з'їзді компартії Радянського Союзу в лютому 1956 року він викрив «злочини Сталіна». Однак із розкритих у Москві архівів перед нами постає зовсім інша фігура, заплямована українською кров'ю — адже він посилив «Великий терор» 1938 року, але також і польською кров'ю, коли в період від вересня 1939 року до червня 1941 року східна частина Польщі була анексована і «совєтизована» Радянським Союзом внаслідок підписання германо-радянських пактів у серпні й вересні 1939 року⁵. Зокрема, за три дні до того як Політбюро видало наказ про знищення польських офіцерів, Хрущов телеграмою просив у Сталіна дозвіл на висилку в радянський ГУЛАГ сімей «ворогів народу, а саме понад 60 тисяч людей, переважно жінок і дітей»⁶. І саме Хрущов був усемогутнім хазяїном України під час голоду 1947 року, який забрав життя близько 700 тисяч людей.

На XX з'їзді КПРС Хрущов показав себе не менш аморальним і не менш цинічним, ніж його поплічники з Політбюро. Вони разом готували знамениту «Секретну доповідь», у якій поклали на Сталіна всю відповідальність за злочини — та й то, лише за кілька злочинів щодо комуністичних вождів, звільнивши самих себе від будь-якої провини, хоча всі вони були замішані в масових злочинах. Єдиного разу, коли він фактично згадав про них, маючи на увазі депортацію народів Кавказу 1944 року, перший секретар торкнувся питання України: «Українці уникнули цієї долі (депортації всього населення) тільки тому, що їх було надто багато, і не було куди їх депортувати. А інакше вони б теж були виселені»⁷. Судячи зі стенографічного звіту, це жахливе зізнання було зу-

⁵ Див.: William Taubmann, *Khrushchev. e man and his era*, New York/Londres, Norton & Cie, 2003, 876 p.

⁶ Див.: Victor Zaslavski, *Le Massacre de Katyn. Crime et mensonge*, Paris, Éditions du Rocher, 2003, p. 41 et pp. 120—128.

⁷ Див.: Stéphane Courtois, «Le “Rapport secret” de Khrouchtchev: la fracture du système communiste», *Communisme*, № 88-89, 2006, pp. 47—60, ici p. 50.

стрінуте «сміхом і пожвавленням у залі!» Дуже показова реакція тоталітарного менталітету й свідчення абсолютного цинізму всього цього радянського керівництва. Можна навіть припустити, що цей сміх був спричинений тим, що кожний знав про роль Хрущова у терорі проти України. На кожного циніка знайдуться ще більші циніки.

Насправді «Секретна доповідь» була лише операцією радянського керівництва, щоб нав'язати всій комуністичній системі — і тим самим світовій громадськості — свою власну амністію і викреслити з пам'яті комуністичні злочини. З цієї причини великий український голод 1932—1933 рр. був абсолютно забороненою темою в СРСР і в інших компартіях і вплив на поверхню як один зі страшних злочинів сталінського режиму тільки зовсім нещодавно, завдяки відкриттю архівів та появі численних свідчень.

У цьому контексті книжка Анни-Марії та Пилипа Наум'яків набуває всього свого смислу й масштабності. Хіба ж не дивовижно, що двоє молодих французів українського походження за батьком, на перший погляд цілком далекі від цієї історії, віднаходять потроху своє коріння, яке занурює їх у страшну трагедію, в якій втратила життя майже вся їхня родина? Саме їхнє існування навіть постає чимсь надзвичайним, коли з їхньої розповіді бачиш шлях їхнього батька, якому пощастило 1945 року вирватися з пазурів ведмеда. Цією працею високо особистого характеру вони започатковують самобутній підхід, що поєднує в собі роботу історика, родинну пам'ять і пам'ять колективну. Звернення до праць, опублікованих у Франції про український голод, нагадує, що тільки свідомі сліпці могли не бачити трагедію.

Але особиста розповідь підкреслює, якою мірою атмосфера заперечення, створена потужною комуністичною пропагандою давила на тих, хто прагнув правди.

Не менш дивовижними виглядають і обставини, за яких я познайомився з Пилипом Наум'яком, навіть не зустрічавшись із ним самим. Одного листопадового дня 2007 року мій старий ірландський друг повертався з Парижа, куди приїжджав на моє 60-річчя, до себе додому в глибинку Бретані. В його поїзді разом із ним у купе їхали батько і син Наум'яки. Заінтригований їхньою незвичною для нього мовою — українською — він завів з ними довгу розмову. Коли мій друг торкнувся «Чорної книги комунізму» і сказав, що добре знає мене, розмова ще більше пожвавилася. Люди з народів, які зазнали великих страждань через окупацію великою державою, швидко знаходять спільну мову. Вже з дому мій друг Пітер надіслав мені довгого захопливого листа, в якому розповів мені про своє незвичайне знайомство з людьми, про те, що вони готують книжку про голод в Україні. Сам він побачив у цій зустрічі знак небес. У той самий час видавництво моєї серії «Демократія чи тоталітаризм» передало мені рукопис праці про голод в Україні. Мені неважко було зіставити ці дві події й зробити потрібні висновки.

У часи, коли історія й пам'ять не завжди уживаються між собою, коли історики дедалі частіше наражаються на залякування політиків або груп активістів, що послуговуються штучною пам'яттю як засобом нав'язати таке собі гнучке покаяння, відчуваєш велике задоволення, читаючи таку щиру працю, як книжка Анни-Марії та Пилипа Наум'яків, і ти просто зобов'язаний рекомендувати її читачеві.

Стефан Куртуа,
укладач «Чорної книги комунізму», 2008/2017

І. Шлях української родини, або Чому з'явилася ця книга

Пилип Наум'як

Вперше страшний український голод постав переді мною через обличчя моєї бабусі, матері мого батька, хоча на той час я у свої вісім років цього й не усвідомлював. Це було в Польщі, в Кракові, 1970 року. Ми приїздили до родичів, де мали змогу побачитися з кимось із нашої родини з України, тому що самі ми були в Радянському Союзі небажані, а їх зі Східного блоку не випускали. Вигляд бабусі налякав мене. Її обличчя несло на собі стигмати⁸ всіх трагедій, що випадали на долю українців у ХХ столітті: Перша світова війна, Революція, голод 1921—1922 років, голодомор 1932—1933 років, Великий терор 1937—1938 років, німецька окупація, голод 1946—1947 років. Моя бабуся народилася 1903 року, бачила всі ці лиха і пережила їх. Волосся її було зовсім біле, рот беззубий, безбарвні очі відбивали віковичну печаль, а її шкіра!... зморшкувата, потріскана, зів'яла, як старе буро-коричневе яблуко, яке залишили лежати в буфеті. Навіть

⁸ Мені не подобається цей вислів з християнського лексикону, надто часто заяжовуваний медіазасобами, але тут він зберігає свій початковий смисл.

у французькій Бретані, де я бачив останніх бретонок «країни галло», в жодній з цих бабусь, вдягнутих у чорне, з бездоганно білими головними уборами, поважаних дам, «утомлених» цілим життям роботи на фермі, я не бачив такого виснаженого й бентежного обличчя, як у моєї «бабці» — бабусі з України.

Її ставлення до їжі залишалось незмінним до останніх днів її життя. Попри те, що сама вона вдовольнялася малим — її зіпсований шлунок завжди нагадував про себе, вона завжди мала пересвідчитися, що ми поснідали, що в запасі ще залишається хліб і картопля, що місцева крамничка ще відчинена, і продукти туди завезли. Щоразу, їдучи на кілька днів, вона брала з собою якісь харчі, картоплю, сушені гриби... Якщо мої бретонські бабуся й дідусь завжди казали нам за столом доїдати хліб, щедро нарізаний товстими скибками, моя українська бабуся не могла заспокоїтися, доки не перевірить, що хліб завжди є.

Вона померла від старості в Україні, 1990 року. Я зміг побачитися з нею незадовго до її смерті завдяки «перебудові», яка відчинила мені радянський кордон і надала мені візу після років заборони на в'їзд до «раю трудящих». Вона лежала з паралізованими ногами й майже сліпа. Інколи вона розповідала про минуле історіями про різні випадки з життя завжди рівним тоном і завжди доладно. Вона ніколи не говорила про події 1933 року, але іноді мимоволі на неї набігали спогади, які вона швидко закінчувала чимсь приємнішим. Їй регулярно повертався крик душі: «Так, був голод, я бачила все те на власні очі...». Вона казала це так, ніби мала впевнити себе, що подібний кошмар був насправді. Було неможливо розпитувати її про це, оскільки пережита травма призвела до розладу особистості та до стійкого мовчання пам'яті. Що то було: сплеск життєвої енергії, щоб повернутися до життя? Страх говорити, бо це питання було ще заборонене 1990 року? На жаль, дуже пізно відбулася моя нова зустріч з моєю дорогою бабусяю... За дев'ять років до того, 1981 року, під час однієї з нечастих поїздок, дозволених радянською

владою для родинних відвідин, нас із батьком затримало КДБ, і ми були вислані з СРСР, за те що багато говорили про голод — тему, викреслену з колективної пам'яті, а наші прохання про візу відхилялися аж до часів перебудови. Я дуже мало дізнався від своєї бабусі, але її обличчя, серйозне й сповнене жаху, коли вона думала про ті часи, назавжди викарбувалося в моїй пам'яті...

Так само чітко я пам'ятаю й свої канікули на Сході, куди ми їздили щоліта в 1970-ті роки. У той час як мої однокласники відправлялися в літній табір відпочинку, мій батько влаштував спальні місця на задньому сидінні своєї старенької «Пежо-403-універсал», і ми вирушали в напрямку Східної Європи. Все починалося на чеському кордоні. Якщо німці байдуже пропускали вас, митники східноєвропейських країн робили все, щоб відбити у вас охоту приїздити сюди знову. Були години очікування на митному посту, обшук валіз і кожного куточка машини, спантеличений вигляд митників перед ватними паличками, конфіскація бананів і зв'язки пластикових пакетів, які називали контрабандними товарами. Потім Прага. Ця перлина європейської архітектури була похмурим і невеселим містом, яким їздили машини, що їх виготовляє ще, мабуть, тільки Північна Корея, і ходили патрулі чеських і радянських солдатів, які ніколи не підходили одні до одних. Варто було нам десь зупинитися, і одразу навколо нашої західної машини збиралися люди. Після зівак підходили спекулянти, щоб купити джинси, долари, жувальну гумку та інші вироби, гідні Франції 1945 року. Одного разу ми їхали Східною Німеччиною. З транзитної автотраси з'їжджати заборонено, міліція стежила за автомобілями в біноклі. Ми звернули... нас одразу перехопила міліцейська машина і змусила повернутися на автостраду. У Польщі була інша атмосфера. Поляки поводитися люб'язно й не приховували своїх антикомуністичних поглядів. У церквах було повно людей, профспілка «Солідарність» скрізь демонструвала свою

діяльність. Це виходило за межі простої провокації, а було викликом вільної й католицької Польщі загарбникові. У місті з великим радянським гарнізоном я бачив, як польська офіціантка відмовлялася обслуговувати радянських офіцерів, бо ті не говорили польською: «I don't speak Russian, speak Polish please!» — казала вона їм англійською...

Кузени, в яких ми зупинялися, жили в робочому передмісті Кракова — Новій Гуті. Я грався біля будинку з купкою хлопчаків, коли почувся дзвін. Дивно! Церков навколо не було... Сама собою зібралася юрма дітей на вільному просторі поміж смугами будинків, щоб слухати месу в місці, де католики демонстративно проводили молитву, щоб отримати право побудувати церкву. Я не знав, що краківським єпископом був майбутній папа Іван-Павло II, і, якщо зважити на кількість священників і вірян того дня, очевидно месу проводив він сам.

У 1978 році відбулася наша перша подорож у СРСР. На чехословацькому кордоні все виглядало пристойно в порівнянні з радянським кордоном у Брест-Литовську. Пасажири мусили вийти на перон і розкривати свої валізи за наказами митників і солдатів, не більш люб'язних, ніж їхні чоботи й автомати на плечі. Жодного туриста на горизонті, хіба що кілька простаків, яких неначе баранів опікують колабораціоністські організації типу «Франція — СРСР». У Софійському соборі в Києві група цих «ларзацьких»⁹ баранів тупо слухала ладну пропаганду товариша гіда. Я спробував встромити свою українську правду французькою мовою, але мене спровадили на вулицю. Церковна божевільня Советів...

⁹ Натяк на однойменний район Франції, відомий своїм вівчарством і сирами, де в 1970-ті рр. група екологів антимилітаристів марксистського спрямування протестувала проти розширення військової бази.

ЗМІСТ

Передмова	5
I. Шлях української родини, або Чому з'явилася ця книга?	13
II. Небажання пам'ятати, або Як важко бути українцем у Франції	49
III. Хронологія геноцидного процесу	80
IV. Обов'язок пам'ятати	98
V. Свідчення людей, що пережили трагедію	111
Післямова	145
Про авторів	153
Подяка	155